

УДК 355.48(430:47):930(477)«1943/1944»]:001.8
DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-7>

Чорний Олександр,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
kotandarmus12@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5169-3554

БИТВА ЗА ДНІПРО: ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ ПРОТИСТОЯННЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ І ВЕРМАХТУ ВЛІТКУ 1943 – НАВЕСНІ 1944 РОКУ

Битва за Дніпро у роки Другої світової війни стала однією з найтриваліших кампаній у протистоянні Червоної армії і Вермахту на Східному фронті та найменш вивченою в радянській і сучасній українській історичній науці, що й досі визначає її актуальною та дискусійною проблемою.

У пропонованій публікації на тлі радянських та пострадянських уявлень про битву за Дніпро автор показав її найбільш дискусійні моменти та стереотипні судження стосовно подолання Червоною армією дніпровського рубежу, які зафіксовані в науковій, навчальній та публіцистичній літературі.

Дослідник наголосив, що хронологія та географія битви в радянській історіографії війни з ідеологічних та пропагандистських міркувань були значно скорочені, аби загнати її результати і наслідки у тінь перемог під Сталінградом і на Курському виступі. Це позначилося на характері дослідницьких реконструкцій подій на Дніпрі і в епоху СРСР і значною мірою вплинуло на історіографічний процес у межах окресленої проблеми в українській історичній науці після 1991 р. Торкаючись найбільш стереотипних суджень про битву за Дніпро, насамперед оцінок драматичних і трагічних подій на Букринському плацдармі у вересні-жовтні 1943 р., суджень стосовно «святкових» боїв за Київ у листопаді 1943 р., уявлень про радянські втрати на Дніпрі, автор пояснив природу їх появи в історіографії проблеми, з'ясував, наскільки вони відповідають об'єктивному вивченню битви за Дніпро та визначенню її місця і значення у межах Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, битва за Дніпро, Червона армія, Вермахт, докорінний перелом, фальсифікація, радянська цензура, ідеологічний контроль, архівні джерела.

У роки Другої світової війни Дніпро на Східному фронті відіграв ключову роль у кількох кампаніях. Так, після провалу прикордонного протистояння літа 1941 р. радянське командування спробувало затримати німецьке просування на схід саме на Дніпрі. Кровопротитні бої в районі Києва, Черкас, Дніпропетровська, Запоріжжя та сумнозвісний підрив дамби Дніпрогесу стали свідченням потужної битви на дніпровському рубежі, яку можна і варто розглядати як битву за Дніпро 1941 р. Прагнення радянського Верховного головнокомандування вийти на Дніпро простежується наприкінці лютого – на початку березня 1943 р., коли під час потужного (почасті непередбаченого) радянського контрнаступу з'єднання Південно-Західного фронту після «запаморочливого» успіху під Сталінградом спробували прорватися до ріки між Дніпропетровськом і Запоріжжям. Документи свідчать, що командувач Південно-Західного фронту М. Ф. Ватутін навіть представив на розгляд Ставки ВГК план форсування Дніпра у вище означеному районі¹. Удар на Запоріжжя завершився провалом. Вермахту вдалося організувати контрудар і потіснити радянські з'єднання до Сіверського Дінця та відновити контроль над Харковом. Німецький Генштаб продемонстрував, що противник здатен утримувати ситуацію під контролем, робити швидкі перегрупування та наносити ефектні контрудари. Але

¹ Доклад командуючого військами Юго-Западного фронта № 128 Верховному Главнокомандующому плану операції по разгрому группировки противника на Донбассе и захвату плацдарма на р. Днепр. 17.02.1943 г. Русский архив: Великая Отечественная война. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Москва: ТЕРРА, 1999. Т. 16 (3). С. 280–282.

найбільш показово боротьба між РСЧА і Вермахтом розгорнулася на початку серпня 1943 р., після того як радянські з'єднання витримали удар противника на південному фасі Курського виступу. Наступ, який розгорнули Центральний, Воронежський, Степовий, Південно-Західний та Південний фронти на севсько-чернігівському, київському, полтавсько-кременчуцькому, дніпропетровсько-запорізькому та мелітопольському напрямках, став третім у німецько-радянському протистоянні на дніпровському вододілі та мав головним завданням для радянського командування вийти на Дніпро і захопити з ходу плацдарми на його правому березі.

Події, що розпочалися у серпні 1943 р. на південному фланзі німецько-радянського фронту у смузі просування вище згаданих п'яти фронтів, за задумом Ставки ВГК, мали стати визначальними та важливими. Це було продиктовано стратегічним значенням і для Німеччини, і для СРСР економічно потужних сільськогосподарських і промислових районів Лівобережної України та Донецького басейну, а також стратегічно важливими рубежами річок Молочної та Дніпра, які, з огляду на їх додаткове укріплення, закривали шлях Червоній армії на Правобережжя та в Крим, установлення контролю над якими мало величезне значення для розгортання подальших дій радянськими з'єднаннями по всій лінії Східного фронту. Водночас успіхи РСЧА на окресленому театрі відкривали радянській дипломатії нові горизонти у роботі в межах антигітлерівської коаліції. Але радянська історична наука так широко боротьбу РСЧА і Вермахту за Дніпро не розглядала, що з часом послужило формуванню спрощеного бачення битви за Дніпро як німецько-радянського протистояння у період завершення докорінного перелому в т. зв. «Великій Вітчизняній війні», що відбувся у 1943 р. Штучне нівелювання успіху Червоної армії на Дніпрі на тлі її ж перемог під Сталінградом і Курськом започаткувало процес хоча й не гострої, але дискусії довкола битви, яка триває й досі. Деякі її аспекти (як то хронологічні та просторові межі) носять більш глобальний характер, деякі (як то «букринська епопея» кінця вересня – початку листопада 1943 р. або окремі сталінські накази стосовно форсування Дніпра і «визволення Києва») менш знакові, а деякі (як то проблема «чорної піхоти» або людських утрат) лише започатковані.

На нашу думку, дискусійність у межах комплексу проблем, пов'язаних із третім протистоянням РСЧА і Вермахту на Дніпрі, за своєю природою визначається кількома ключовими чинниками, які історично сформувалися у такій послідовності:

По-перше, ще в ході битви особисто Й. В. Сталіним було визначено на майбутнє і концептуальне бачення баталії (хронологія, просторові межі), і значення у межах усієї війни (закріплення докорінного перелому «переломного 1943 року»), і канони представлення її в історичній літературі (героїзація на тлі замовчування реальних утрат у живій силі).

По-друге, після закінчення війни 1949 р. в СРСР було затверджено перші цензурні гранки стосовно вивчення війни у цілому та окремих її етапів і знакових подій, що обмежували дослідників у можливості об'єктивного вивчення війни та представлення суджень і аргументів, відмінних від тих, які визнавалися «генеральною лінією партії».

По-третє, усі знакові документи і матеріали, що проливали світло на війну, події на фронтах і в тилу та давали змогу говорити про рішення командування різних рівнів, були строго засекречені в СРСР ще в ході війни. Для цього в країні Рад і в Червоній армії діяли чітко визначені рівні секретності: «Для службового користування», «Тільки для командування», «Знищити після ознайомлення», «Таємно», «Цілком таємно», «Особливе зберігання». Скажімо, ті ж самі журнали бойових дій полкового, дивізійного, корпусного, армійського та фронтового рівнів велися від першої сторінки під грифом «Таємно».

Четверте. Відсутність доступу до першоджерел стала стимулом для підготовки величезного масиву мемуарної літератури (у тому числі й про події на Дніпрі), яка була ретельно підігнана під лекала радянських ідеологічно-пропагандистських штампів, зміст яких зводився до прославлення радянських перемог, організатором яких були більшовицька партія та її мудрі очільники.

П'яте. У роки державної незалежності України у вітчизняній мілітаристиці було започатковано десятки досліджень з історії війни, у тому числі присвячених і битві за Дніпро, але наратив хоч і формувався по-новому, війну і ключові її події вдалося лише частково оновити і лише у межах вузлових проблем, стосовно яких було введено у науковий обіг невелику кількість розсекречених документів. Тоді ж удалося вивести історію війни з-під партійно-пропагандистських впливів. У цілому проблематика війни і надалі залишилася в полоні т. зв. джерельного голоду – закритості архівів та відсутності у дослідників широкого доступу до відповідних колекцій документів.

Глибоко усвідомлюючи зазначене, наголосимо, що різнопланове вивчення проблеми є актуальним завданням для вітчизняної історичної науки, оскільки об'єктивне осягнення дніпровської баталії нарешті дасть змогу вивести наскрізне бачення України у роки Другої світової війни з-під впливів радянських і російських наративів щодо т. зв. «Великої Вітчизняної війни», яку в українській історичній традиції варто називати Східним фронтом Другої світової війни; уможливить сформуванню свій концепт німецько-радянського протистояння на території України, а також поглибити знання про вклад українського народу в перемогу над нацизмом, визначити її ціну – український вимір перемоги. Комплексне вивчення битви за Дніпро неможливе без аналізу наявного радянського та пострадянського історіографічного спадку про неї і, насамперед, тих уявлень, які широким фронтом увійшли та закріпилися у науковому та інформаційному просторі.

У межах пропонованої розвідки ми проаналізуємо радянську концепцію битви за Дніпро, запропонуємо її сучасне бачення, звернемо увагу на найбільш дискусійні аспекти окресленої проблеми, визначимо, наскільки вони допомагають або шкодять об'єктивному сприйняттю битви за Дніпро, а з тим і розумінню її місця й ролі у Другій світовій війні.

Отже, боротьба за Дніпро, яка розгорнулася на Східному фронті на початку серпня 1943 р. і тривала до повного подолання дніпровського рубежу, в історії Другої світової війни отримала назву «битва за Дніпро». Надтяжке просування Червоної армії до Дніпра, форсування ріки, захоплення плацдармів на її західному березі з розширенням їх до рівня стратегічних, ліквідація німецьких передмостових плацдармів стратегічного призначення на лівобережжі в районі Києва, Кременчука, Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя і Херсона, цікавили дослідників ще в ході війни, про що свідчать розвідки Ф. М. Ісаєва (Ісаев Ф. М., 1944) і М. О. Таленського (Таленский Н. А., 1944).

В інформаційному просторі в СРСР наприкінці 1943 – у середині 1944 р. сформувалися два підходи щодо бачення німецько-радянського протистояння на Дніпрі. Перший відображав сталінську концепцію дніпровської баталії, в основі якої лежала промова Й. В. Сталіна, виголошена 6 листопада 1943 р. під час зустрічі з депутатами Московської ради трудящих, у якій «вождь» уперше дав оцінку подіям на німецько-радянському фронті, що відбулися 1943 р. У цілому відзначивши 1943-й як рік «докорінного перелому», Й. В. Сталін назвав його символами Сталінградську та Курську битви, а також успішні дії Червоної армії на Дніпрі. І якщо перші дві «вождь і учитель радянського народу» визначив початком перелому та власне самим переломом, то стосовно боротьби за Дніпро сказав, що «тепер Червона армія успішно громить ворога по ту сторону Дніпра»². Пізніше це дало змогу радянським історикам-мілітаристам назвати події на дніпровському рубежі восени та взимку 1943 р. «завершенням докорінного перелому», тим самим вписати дніпровську баталію у межі «переломного 1943-го». Незважаючи на те що Дніпро на південь від Нікополя до кінця 1943 р. подоланий не був, незважаючи на боротьбу, яка продовжувалася між РСЧА і Вермахтом на Дніпрі в районі миронівсько-

² XXVI годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции». Доклад Председателя Государственного Комитета Оборона товарища И. В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1943 года. Красная звезда. 1943. 7 ноября. С. 1–2.

звенигородського і нікопольсько-криворізького виступів/плацдармів, а також у пониззі ріки у січні – середині березня 1944 р., Й. В. Сталін включив цю частину боротьби за Дніпро до подій, покликаних прославляти здобутки і перемоги радянських з'єднань у межах 1944 р., який ним було визначено «роком вирішальних перемог»³, а бої в пониззі Дніпра в січні–березні 1944 р. були включені до т. зв. «битви за Правобережну Україну» (Грылѝв А. Н., 1970).

Таким чином, сталінське бачення битви за Дніпро хронологічно обмежувалося подіями кінця серпня – кінця грудня 1943 р. Відповідно, її початок убачався у розгортанні загального наступу радянських з'єднань на Лівобережній Україні після деокупації Харкова, кінець – асоціювався з ліквідацією контрудару Вермахту на Київському напрямку в другій половині листопада – першій половині грудня 1943 р. та початком повторного просування 1-го Українського фронту на житомирсько-бердичівському напрямку в середині – другій половині грудня 1943 р.

Інший підхід стосовно битви за Дніпро напрацьований воєнним істориком Ф. М. Ісаєвим, який першим у радянській мілітаристиці спробував узагальнити події, пов'язані з третім протистоянням Червоної армії і Вермахту на Дніпрі у другій половині 1943 – на початку 1944 р. У середині 1944 р. в СРСР була надрукована його розвідка «Битва за Дніпро» (Ісаєв Ф. М., 1944), у якій дослідник представив власне концептуальне бачення протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі – стратегічному рубежі німецької оборони, яке тривало з початку серпня 1943 р. до повного подолання ріки у межах України.

На відміну від Й. В. Сталіна Ф. М. Ісаєв убачав початок битви за Дніпро не в розгортанні наступу Воронезького і Степового фронтів на Дніпровському Лівобережжі після звільнення Харкова, а ототожнював із проривом німецьких укріплених позицій у районі Сум, Боромлі, Белгорода, Харкова, на Сіверському Дінці та Міусі, який розпочався 4–12 серпня 1943 р. силами Центрального, Воронезького, Степового, Південно-Західного та Південного фронтів. Кінцем битви дослідник убачав повне подолання Дніпра від Лоєва до Херсона, що сталося в середині – другій половині березня 1944 р. Ф. М. Ісаєв включив у межі битви за Дніпро не лише події серпня–грудня 1943 р. в смузі просування п'яти радянських фронтів, а й успішний наступ 1-го Українського фронту на житомирсько-бердичівському напрямку, деокупацію Кіровограда, ліквідацію контрольованого Вермахтом миронівсько-звенигородського виступу (подія більш відома як Корсунь-Шевченківська операція), бої пов'язані з установами Червоною армією контролю над Нікопольсько-Криворізьким басейном, а також подолання Дніпра у його нижній течії та зайняттям радянськими з'єднаннями Херсона.

Таким чином, Ф. М. Ісаєв ототожнював битву за Дніпро з повним подоланням Дніпра у його судохідній частині, з утворенням на Дніпровському Правобережжі в межах України єдиної лінії фронту, контрольованої з'єднаннями 1-го, 2-го і 3-го Українських фронтів та блокуванням великого німецького угруповання в Криму арміями 4-го Українського фронту.

За концептуальним баченням генерал-майора Ф. М. Ісаєва німецько-радянське протистояння на Дніпрі майже в два рази триваліше в часі за трактування цих подій на Східному фронті Й. В. Сталіним. Із цілком зрозумілих причин і мотивів бачення битви за Дніпро Ф. М. Ісаєвим не набуло актуального звучання в радянській повоєнній історіографії та не було підтримано провідними радянськими істориками-мілітаристами під час підготовки у 1960–1970-х роках «фундаментальних» праць з історії війни.

У післявоєнній радянській історіографії битва за Дніпро на відміну від битви за Москву, Сталінградської та Курської битв тривалий час не була предметом спеціального дослідження. Лише 1967 р. в СРСР з'явилася монографія Г. М. Уткіна «Штурм «Східного валу» (Уткин Г. М., 1967). Незважаючи на те що автор уперше різнобічно розглянув німецько-радянське проти-

³ XXVII годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции. Доклад Председателя Государственного Комитета Оборона товарища И. В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1944 года. Известия. 1944. 7 ноября. С. 1–2.

стояння за контроль над Дніпром, він практично не вживав на сторінках дослідження поняття «битва за Дніпро». Це пояснюється тим, що у перші повоєнні десятиріччя у відкритих і закритих радянських виданнях з історії війни широкомасштабна дніпровська баталія подавалася як «продовження літньої кампанії» 1943 р., як «літньо-осіння кампанія» і «форсування Дніпра», як «розгром німецьких полчищ на Лівобережній Україні та на Донбасі», але не як «битва за Дніпро» (Чорний О. В., 2023, с. 183–184).

До появи монографії Г. М. Уткіна поняття «битва за Дніпро» не вживалося і в радянській енциклопедистиці. Для прикладу, у повоєнному виданні «Великої радянської енциклопедії» не було окремої статті, присвяченої битві за Дніпро, а відповідні події пунктирно окреслені в статті «Дніпро» (Введенский Б. А. (ред.), 1952). І це при тому, що Московська, Сталінградська, Курська, Ленінградська та Кавказька битви у виданні удостоєні окремих статей.

На цьому тлі Г. М. Уткін концептуально побудував бачення дніпровської баталії як протистояння Червоної армії і Вермахту за т. зв. «Східний вал» – стратегічний рубіж німецької оборони, облаштований на Дніпрі в першій половині – середині 1943 р., що був покликаний зупинити просування радянських частин на захід у разі їхнього прориву аж до Дніпра.

Хронологія битви за Дніпро, за Г. М. Уткіним, не має чітко окреслених рамок. У вступній частині монографії автор досить закрутисто підійшов до їхнього обґрунтування. Торкаючись часових меж німецько-радянського протистояння на Дніпрі, автор спочатку зазначив, що «в 20-х числах серпня [1943 р.] розгорнувся грандіозний наступ військ Центрального, Воронежського, Степового, а також Південно-Західного і Південного фронтів на Донбасі. Почалися вирішальні бої за визволення Лівобережної України, за Дніпро, за Київ», а потім додав: «Битва за Дніпро умовно розділяється на два етапи. На першому етапі (серпень – вересень 1943 р.) Червона армія розгромила німецько-фашистські війська на Лівобережній Україні, у тому числі і на Донбасі, з ходу форсувала Дніпро і захопила кілька плацдармів у його середній течії. На другому етапі (жовтень – грудень 1943 р.) радянські війська вели запеклі бої, спрямовані на ліквідацію плацдармів ворога в районі Запоріжжя і Мелітополя, за розширення та укріплення своїх задніпровських плацдармів на вирішальних напрямках, за утворення двох стратегічних плацдармів – у районі Києва та на південний захід від Кременчука» (Уткін Г. М., 1967, с. 19). У доданій до роботи хронологічній таблиці (Уткін Г. М., 1967, с. 457–462) дослідник почав відлік подіям дніпровської баталії 12 серпням, а закінчив 31 грудням 1943 р. Нижня хронологічна межа зумовлена директивою Ставки ВГК Воронежському, Степовому і Південно-Західному фронтам, що фіксує завдання деокупувати Харків, просуватися до Дніпра та штурмувати його. Верхній часовий рубіж автор ототожнив зі звільненням м. Житомира військами 1-го Українського фронту.

Конкретизацію у хронологічній таблиці можна було б прийняти як чітке визначення дослідником часових меж битви. Але це не так, оскільки Г. М. Уткін, роблячи деякі уточнення стосовно подій на дніпровському рубежі, зазначив, що «Червона армія на південно-західному напрямку успішно провела вісім великим фронтових наступальних операцій: Чернігівсько-Прип'ятську, на київському і кременчуцькому напрямках, Донбаську, Запорізьку, Мелітопольську, Кіровоградсько-Криворізьку та Київську... Усі ці операції проводилися у відповідності до стратегічного плану Ставки ВГК, який був успішно реалізований на полі бою на Лівобережній Україні та на Дніпрі» (Уткін Г. М., 1967, с. 19).

З огляду на включення подій у районі Кіровограда (зайнятий Червоною армією 8 січня 1944 р.) та Кривого Рогу (зайнятий 22 лютого 1944 р.) у межі битви за Дніпро, можемо констатувати, що дослідник розумів німецько-радянське протистояння на дніпровському рубежі значно ширше, але у дослідженні подав відповідно до пануючого на той час у радянській історичній науці сталінського концептуального бачення подій 1943 та 1944 рр. Не варто виключати, що «різноголосся» може бути наслідком недоопрацювання чиновників від цензури.

Із появою монографії Г. М. Уткіна у межах осмислення битви за Дніпро окреслилася ще одна досить цікава тенденція – ототожнення її з битвою Червоної армії та Вермахту за Київ.

Серед деокупованих у серпні–грудні 1943 р. великих міст на Дніпровському Лівобережжі, на Дніпрі та на його західному березі, Київ – це найбільше місто (на рівні з Харковом) та перша «зайнята радянськими з'єднаннями» столиця з-поміж окупованих столиць союзних республік. Історія встановлення контролю Червоної армії над Києвом досить складна і тривала в часі. Війська Воронежського фронту, що просувалися на київському напрямку, вийшли до Дніпра в 20-х числах вересня 1943 р. і з ходу захопили плацдарми у межах т. зв. Букринського вигину (у районі населених пунктів Малий і Великий Букрин, Зарубинці, Григорівка), поряд із містами Ржищів, Канів, а також на північ від Києва – неподалік сіл Сваром'я, Лютежа і Новопетрівців. У смузі наступу Воронежського фронту дії радянських з'єднань були зв'язані наземними та повітряними силами противника. Командувач групи армій «Південь» Е. фон Манштейн кинув значні сили для стримування радянського наступу на Київ. Усі спроби Воронежського (1-го Українського) фронту розгорнути наступ на Київ із плацдармів на південь від міста наприкінці вересня – у жовтні 1943 р. успіхом не увінчалися. І лише добре підготовлений удар 3–6 листопада 1943 р. з Лютізького плацдарму дозволив військам 1-го Українського фронту зайняти Київ, упродовж наступного тижня відтіснити противника від міста, а потім ще понад місяць стримувати німецькі контратаки на київському напрямку. У 20-х числах грудня радянським з'єднанням удалося відсунути німецьке угруповання від Києва на 60–100 км, утворивши київський стратегічний плацдарм. Останній на кінець грудня 1943 р. за площею перебільшував кременчуцький, який був захоплений силами Степового (2-го Українського) фронту наприкінці вересня – у грудні 1943 р.

Боротьба за Київ та утворення київського стратегічного плацдарму, військово-політичне значення деокупації Червоною армією Києва згодом стали підставою для ототожнення битви за Дніпро з битвою за Київ. У деяких публікаціях навіть зустрічаються судження, що бої за Київ – це кульмінація битви за Дніпро, її основний складник, що сильно спрощує розуміння масштабності баталії.

Не вийшов Г. М. Уткін за межі сталінської концепції бачення війни і в оцінках битви за Дніпро. Дослідник відзначив: «У результаті переможного фіналу літньо-осінньої кампанії 1943 року завершився докорінний перелом, започаткований у ході Сталінградської битви. Центральною подією цієї кампанії був розгром ворога під Курськом. Величним подвигом Червоної армії стало форсування Дніпра. Це була нова велика перемога радянських збройних сил» (Уткін Г. М., 1967, с. 413).

1976 р. в СРСР була опублікована перша окрема енциклопедична довідка під назвою «Битва за Дніпро, 1943», яку підготували воєнні історики М. І. Шеховцов і Г. А. Колтунов (Шеховцов Н. И., Колтунов Г. А., 1976). Автори подають її як завершення докорінного перелому у «Великій Вітчизняній війні», позиціонують таким собі закріпленням «всесвітньо-історичних» перемог Червоної армії під Сталінградом та на Курському виступі. Новизною представлених у довідці узагальнень стосовно битви за Дніпро стало визначення її хронологічних рамок у межах 25 серпня – 23 грудня 1943 р.

Пропоновані хронологічні межі битви виглядають досить неоконечно/нелогічно, оскільки комплексно не відображають сутності подій, що відбувалися на південно-західному напрямку Східного фронту. Нижня хронологічна межа припасована до початку наступу Червоної армії до Дніпра після офіційно призначеної в СРСР дати деокупації Харкова⁴. Але, як відомо, у боях за першу столицю радянської України брали участь армії двох фронтів – Воронежського і Степового, тоді як у наступі з метою виходу до Дніпра були задіяні п'ять фронтів, які розпочали активні дії на початку серпня 1943 р. Те ж саме маємо і з верхньою часовою межею баталії, яку автори ототожили з 23 грудня 1943 р., пов'язавши із закінченням радянського контрнаступу під час т. зв. Київської оборонної операції. Тут знову ж таки маємо фінальну дату битви,

⁴ Документально доведено, що Червона армія встановила повний контроль над Харковом лише 29 серпня 1943 року.

прив'язану до дій лише 1-го Українського фронту, тоді як боротьба за розширення плацдармів на західному березі ріки продовжувалася з'єднаннями 2-го і 3-го Українських фронтів на криворізькому та кіровоградському напрямках, а війська 4-го Українського фронту блокували потужне угруповання Вермахту в Криму та намагалися ліквідувати контрольований противником плацдарм на Дніпровському Лівобережжі в районі Нікополя.

Таким чином, датування битви за Дніпро М. І. Шеховцовим і Г. А. Колтуновим є штучно припасованим до подій у районі Києва з метою умонтування дніпровської баталії в уже утверджену в СРСР сталінську періодизацію т. зв. «Великої Вітчизняної війни».

1985 р. в СРСР вийшло друком видання «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. Енциклопедія», у якому маємо довідку «Битва за Дніпро, 1943» (Козлов М. М. (ред.), 1985 (а)). Її зміст повністю відповідає ключовим позиціям довідки М. І. Шеховцова і Г. А. Колтунова за винятком незначного корегування датування битви (24 серпня – 24 грудня 1943 р.) та оціночних суджень стосовно її значення у ключових кампаніях на Східному фронті. Упорядники не вказали, що німецько-радянське протистояння на Дніпрі стало завершенням докорінного перелому. Натомість авторський колектив видання наголосив, що «перемога радянських військ у Курській битві мала велике політичне та економічне значення. У цій битві остаточно зазнала краху наступальна стратегія Вермахту. Перемогою під Курськом і виходом радянських військ до Дніпра завершився докорінний перелом у війні. Німеччина та її союзники були змушені перейти до оборони на всіх театрах Другої світової війни, що визначило її подальший хід» (Козлов М. М. (ред.), 1985 (б). с. 394).

Таке трактування окресленої проблеми базувалося на тодішніх уявленнях радянської воєнно-історичної науки. Справа в тім, що у 1970-х – середині 1980-х років у радянській історіографії війни серйозно дискутувалося питання докорінного перелому у «Великій Вітчизняній війні». Деякі історики намагалися увести в історію війни нову концепцію переломних подій на Східному фронті, зміст якої зводився до того, що перелом у німецько-радянському протистоянні був започаткований у битві під Москвою, відбувся у надважкій битві під Сталінградом, а закріплення стратегічної ініціативи на фронті за Червоною армією сталося внаслідок перемоги на Курському виступі. Ініціатором такої «реформи» сталінської концепції докорінного перелому виступив воєнний історик і радянський пропагандист В. П. Морозов (Морозов В. П., 1970).

Це був суто пропагандистський хід, покликаний закріпити/призначити найбільш знаковими перемогами Червоної армії над противником у роки війни саме ті, що відбулися на території РРФСР. Адепт концепції В. П. Морозов, пропонуючи таке бачення докорінного перелому, головним аргументом на його користь експлуатував факт успішної битви під Москвою взимку 1941–1942 рр. – першої значної перемоги РСЧА починаючи з 22 червня 1941 р. Усе з тих же ідеологічних міркувань дослідник наполягав, що саме під Москвою і ніде інде не могло бути започатковано докорінний перелом, бо саме там Червона армія показала, як потрібно «правильно громити ворога». Не всі провідні радянські воєнні історики сприйняли концепцію В. П. Морозова, оскільки між «початком докорінного перелому під Москвою» і «самим переломом під Сталінградом» Червона армія зазнала низку значних невдач, з-поміж яких особливо трагічністю визначається поразка радянських з'єднань Південно-Західного фронту під Харковом у травні 1942 р., наслідком якої став масштабний наступ Вермахту на сталінградському і північнокавказькому напрямках.

Частина істориків сприйняла концепцію В. П. Морозова, долучилася до дискусії, зокрема й колишній начальник штабу 1-го Українського фронту генерал С. П. Іванов (Іванов С. П., 1983), але закріпити її зміст на рівні офіційного трактування знакових подій війни їм не вдалося. Натомість битва за Москву все ж була вмонтована в події на німецько-радянському фронті, у ході яких «гартувався докорінний перелом». Їй було вигадано роль т. зв. «поворотного пункту у війні», який трактувався як початок великих перемог РСЧА, як перемога, яка стала натхненням і для червоноармійців, і для тих, хто «наближав перемогу в тилу». Фактично теза про «поворот-

ний пункт у війні» стосовно Московської битви – це більше ідеологічний штамп радянського агітпропу, ніж об'єктивна реальність в її історичних оцінках. Але так чи інакше, концепція В. П. Морозова не залишила переможному поступу Червоної армії на Дніпрі навіть місця в тіні перемог під Сталінградом і Курськом, зробила її успішним фіналом «літньо-осінньої кампанії 1943 року», що дав змогу розгорнути наступ радянських з'єднань на Дніпровському Правобережжі (Морозов В. П., Басов А. В., 1971, с. 69–70).

Таким чином, за понад 40 років радянських досліджень «Великої Вітчизняної війни» та її ключових подій у СРСР так і не було напрацьовано єдиної концепції щодо представлення в історичній та воєнно-історичній літературі битви за Дніпро. Напередодні розпаду СРСР стосовно німецько-радянського протистояння на Дніпрі залишалася низка дискусійних аспектів, які не давали змоги комплексно розуміти і загальну проблематику, і ключові моменти битви за Дніпро. Зокрема, відкритими для дискусії залишалися питання її хронологічних і просторових меж, ключових етапів та знакових подій у межах кожного з них, значення локальних здобутків Червоної армії під час просування просторами Лівобережної України та на Донеччині, у ході форсування ріки, захоплення та розширення плацдармів на її західному березі, а також під час розгортання битви на Дніпровському Правобережжі. Варто наголосити, що в радянській історіографії битви за Дніпро були й такі аспекти, що перебували під повним контролем органів цензури, а відповідно, інтерпретувалися дослідниками у дозволеніх межах або ж порушувалися лише на сторінках закритих видань. Насамперед, це питання, пов'язані з прорахунками радянського командування та втратами Червоної армії в живій силі й техніці.

Розпад Радянського Союзу уможливив пошук аргументованих відповідей на ці та інші питання в межах складної та багатогранної теми битви за Дніпро. Це стало можливим у зв'язку з широкою демократизацією суспільних процесів у пострадянській Україні та ліквідацією органів політичної цензури, наслідком чого стала підготовка актуальних для незалежної держави досліджень у форматі «нового бачення», «незаангажованих суджень», «невідомих сторінок» і т. д. І хоча процес переосмислення окресленої проблеми було започатковано, кількість дискусійних аспектів у її межах не зменшилася, а зросла. Як наслідок, вітчизняна історична наука й досі не має комплексного дослідження з історії битви за Дніпро, а більшість наявних розвідок у межах теми значно перегукується з радянськими судженнями і висновками.

На нашу думку, такий стан речей є наслідком комплексу причин. Серед них можна виділити такі.

По-перше, відсутність широкого кола достовірних джерел, які б давали змогу комплексно реконструювати протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі. Насамперед, маємо на увазі архівні документи і матеріали – директиви Ставки ВГК; накази, оперативні зведення, карти і схеми фронтового й армійського командування; журнали бойових дій фронтових, армійських, корпусних та дивізійних ланок управління військами, первинні статистичні документи щодо втрат Червоної армії у живій силі й техніці та інші. Усі ці документи до 2004 р. зберігалися під грифом «Цілком таємно» у Центральному архіві Міністерства оборони російської федерації (колишньому ЦАМО СРСР). Не були доступними й німецькі джерела.

По-друге, орієнтування дослідників (за умови відсутності доступу до вище перелічених документів) на мемуарну літературу, насамперед ту, яка з'явилася після 1991 р. Тут можна пригадати т. зв. «не порізані» цензурою спогади радянських маршалів Г. К. Жукова, І. С. Конєва, О. М. Василевського, різномасні спогади рядових піхотинців, артилеристів, десантників і навіть штрафників, які позиціонувалися як «солдатська правда», «окопна правда війни» або «війна, як вона була: погляд з окопу». Доповненням до мемуарної літератури стали тисячі свідчень від очевидців подій, зафіксованих методом усної історії. Варто додати, що в ранній пострадянській Україні дослідникам були недоступні мемуари, що вийшли друком на Заході, насамперед які б представляли німецький погляд на проблему. У 1990-х роках бібліотеки лише почали повертати зі спецховищ спогади Е. фон Манштейна, К. фон Тіппельскірха, Ф. фон Меллен-тіна, не рекомендовані для широкого використання в СРСР.

По-третє, не сприяла об'єктивному вивченню проблеми присутність у науковому середовищі вчених, які тривалий час формували радянський образ битви за Дніпро і які не були готові відмовлятися від зробленого в умовах тотального панування радянської цензури, а з тим – уже не могли в нових реаліях підійти до переосмислення подій, пов'язаних із битвою.

Четверте. Пострадянська історична наука в Україні не була готовою до швидких і нових концептуальних пропозицій у межах порушеної нами теми, з огляду на відмову від марксистсько-ленінської методології та пошуку нових методологічних підходів, що з об'єктивних причин розтяглося на роки. Переосмислення битви за Дніпро могло розпочатися лише за умови загального переосмислення війни, відходу від поняття «Велика Вітчизняна війна» (абсолютного радянського/російського нарративу) і сприйняття та укорінення в науці поняття «Друга світова війна», оскільки події 1941–1944 рр. на просторах європейської частини СРСР та 1944–1945 рр. на просторах європейських країн, де СРСР «дружньо» допомагав звільнитися від німецької окупації є теж складовими частинами Другої світової війни. До того ж поняття «Друга світова війна» стосовно означення широкомасштабного конфлікту, у тому числі й на території СРСР, не носить ні політичного, ні ідеологічного, ні пропагандистського характеру. На жаль, в Україні у 1990-х – на початку 2010-х років це розуміли не всі, а тому тема війни і тема битви за Дніпро залишалися в полоні радянських ідеологем.

П'яте. У 1990-х – 2015 рр. (до початку активної декомунізації) на перешкоді неупередженого вивчення битви за Дніпро стояло масове ввезення російської воєнно-історичної літератури в Україну, яка продовжувала радянські традиції в історіописанні війни, досить часто повторюючи стосовно дніпровської баталії судження і висновки, напрацьовані до 1991 р.

Як наслідок, в українській історіографії битви за Дніпро лише окреслилися окремі вузькі і почасти досить дискусійні аспекти, які лише загально доповнювали наявний радянський і ранній пострадянський нарративи, але не сприяли творенню якісно нового концептуального бачення стосовно німецько-радянського протистояння, центральним об'єктом якого була повноводна/судноплавна частина Дніпра – стратегічний рубіж німецької оборони наприкінці літа 1943 – навесні 1944 р.

З-поміж найбільш популярних аспектів битви за Дніпро у 1990-х – 2000-х роках стали: букринська епопея, сталінський наказ уКиїв до чергової річниці т. зв. «жовтневої революції», масове використання у ході німецько-радянського протистояння на Дніпрі червоними командирами новобранців, які були мобілізовані напередодні і невідповідно до умов направлені в бойові частини – у діючу армію. Окреслені складники баталії досить швидко набрали популярність і в наукових колах, і в інформаційному просторі, глибоко проникли в загальну/колективну свідомість. Але дозволимо собі ще раз наголосити, що кардинально концептуальне бачення битви за Дніпро вони не змінили.

Спробуємо розібратися в природі та генезі виділених аспектів, дати їм оцінку, визначити їхній вплив на можливість неупередженого вивчення складної і багатогранної проблематики битви за Дніпро.

Однією з перших тем, що набрала популярності в українській історіографії війни та битви за Дніпро, стала історія форсування ріки в районі т. зв. Букринського вигину – у районі населених пунктів Ржищів, Великий Букрин, Малий Букрин, Зарубинці, Григорівка, де просувалися частини 40-ї армії генерал-лейтенанта К. С. Москаленка. Саме цьому з'єднанню 22–29 вересня 1943 р. вдалося захопити плацдарми за 75–85 км на південний схід від Києва, на який 24 вересня почали переправлятися танкісти 3-ї гвардійської танкової армії генерал-лейтенанта П. С. Рибалка, поступово розширюючи плацдарм, який отримав назву «Букринський», що походить від населених пунктів Великий і Малий Букрин. У планах Ставки ВГК і фронтового командування було розгортання наступу з Букринського плацдарму на київському напрямку з метою прориву ворожої оборони та обходу Києва з південного заходу (Москаленко К. С., 1984, с. 150).

Із 12 по 23 жовтня 1943 р. з плацдарму було зроблено дві спроби наступу. Вони були невдалими. Під час першого наступу військам 40-ї армії 12–15 жовтня не вдалося з'єднати свій плацдарм зі Студенецьким плацдармом, захопленим і утримуваним військами 47-ї армії. У ході другого наступу (21–23 жовтня) вдалося лише об'єднати Букринський і Щучинецький плацдарми.

Головними причинами невдалих дій стали недоліки в забезпеченні наступаючих частин, насамперед боєприпасами, а також прорахунки радянського командування, причому різних ланок, починаючи від дивізійного і закінчуючи командуванням фронту, керівництвом Генерального штабу і представниками Ставки ВГК. Для прикладу, командувач 40-ї армії генерал К. С. Москаленко після війни згадував, що у жовтні 1943 р. розгорнути успішний наступ із Букринського плацдарму не вдалося через неможливість застосувати на широкому фронті танки, через надто посічену балками місцевість, а без танкових частин одній піхоті зробити це було не під силу (Москаленко К. С., 1984, с. 156–157).

Тут можна поставити цілком логічні питання: хто ж у цій ситуації не допрацював? розвідка різних рівнів? топографічні служби армійської і фронтової ланок? На перший погляд видається, що і розвідники, і топографи однаковою мірою причетні до ситуації, що склалася і на плацдармі, і довкола нього. Але є ще досить цікавий момент. Як відомо, з'єднаннями Воронежського (1-го Українського) фронту в період боїв на Букринському плацдармі командував генерал армії М. Ф. Ватутін, який напередодні та на початку Другої світової війни у жовтні 1938 – липні 1940 рр. служив начальником штабу Київського особливого військового округу (КОВО), а в липні 1940 – червні 1941 рр. обіймав посаду заступника начальника Генерального штабу РСЧА. У цьому разі він як військовий фахівець такого рівня мав добре знати топографію окресленої місцевості і без розвідки. У цьому разі є ще один факт, що привертає увагу. Дії фронту на київському напрямку восени 1943 р. корегував представник Ставки ВГК маршал СРСР Г. К. Жуков, який до війни командував військами КОВО (червень 1940 – січень 1941 рр.), а потім служив начальником Генерального штабу РСЧА (січень – липень 1941 рр.). Він теж мав добре знати топографію в районі Букринського вигину.

З огляду на уточнення вище наведених біографічних даних М. Ф. Ватутіна та Г. К. Жукова, а також спогадів К. С. Москаленка, маємо підстави стверджувати, що ніяких маневрів з основним і відволікаючим плацдармом під час боїв за Київ наприкінці вересня – на початку листопада 1943 р. не було. Це означає, що бої на Букринському і Лютізькому плацдармах не були тактичним задумом радянського командування. Журнали бойових дій Воронежського (1-го Українського) фронту за вересень – жовтень 1943 р. засвідчують, що спроби наступу 40-ї, 47-ї і 3-ї гвардійської танкової армій із Букринського плацдарму та 38-ї армії з Лютізького плацдарму наприкінці вересня – у жовтні 1943 р. були продиктовані сталінськими директивами розгорнути наступ Червоної армії на Правобережжі Дніпра з метою виходу на лінію Житомир – Кіровоград – Новоукраїнка. Останнє, за задумом Ставки ВГК, мало бути реалізоване до середини жовтня 1943 р.⁵

Вихід на окреслену лінію Й. В. Сталіну був необхідний до початку Московської конференції глав закордонних відомств СРСР, Великобританії та США, яка відбувалася 19–30 жовтня 1943 р. Для радянського вождя гучні здобутки на фронті були необхідні, аби посилити позицію СРСР на конференції, на порядок денної якої радянська сторона виносила єдине питання – відкриття союзниками по антигітлерівській коаліції фронту проти Німеччини у Європі.

Саме із цим пов'язані невдалі спроби перейти в наступ на Правобережжі Дніпра з Букринського плацдарму силами 40-ї, 47-ї та 3-ї гвардійської танкової армій 12–15 жовтня й особливо

⁵ Директива Ставки ВГК № 30 197 командующому військами Воронежського фронту, представителю Ставки на розвиток операції по оволодінню Києвом. 28 вересня 1943 г. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год.* Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА, 1999. С. 207; Директива Ставки Верховного Главнокомандования № 30 204 командующому військами Степного фронту, представителю Ставки на розвиток наступлення в напрямку Вознесенського [29 вересня 1943 г.]. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год.* Москва.: ТЕРРА, 1999. Т. 16 (5 – 3). С. 210 – 211.

21–23 жовтня 1943 р., а також бої за розширення плацдарму в районі Лютіжа, які тривали з 29 вересня до 14 жовтня. Не варто забувати, що в той же час з'єднання фронту діяли й на інших – менших плацдармах. Останнє є свідченням того, що фронтове й армійське командування виконувало сталінську директиву від 9 вересня 1943 р. про «форсування Дніпра з ходу»⁶ усіма бойовими одиницями, що виходили на рубіж річки.

Документи свідчать, що Й. В. Сталін змінив думку щодо перспективності наступу на Київ із Лютізького плацдарму лише після того, як переконався, що з Букринського плацдарму розгорнути просування на київському напрямку неможливо. У доказ можемо навести той факт, що після невдалої спроби 1-го Українського фронту перейти у наступ 21–23 жовтня Верховний Головнокомандувач 24 жовтня 1943 р. віддав наказ командувачу фронтом відмінити наступ із Букринського плацдарму, запланований на 26 жовтня, та поставив завдання перегрупувати з'єднання фронту і підготувати удар на Київ із плацдармів, захоплених зусиллями 38-ї та 60-ї армій на північ від міста (Шеховцов Н. И., 1983, с. 47). Основним завданням нового удару мав стати розгром київського угруповання противника. Наступ мав розпочатися 1–2 листопада 1943 р.

Таким чином, історія з відволікаючим плацдармом у районі Букринського вигину на Дніпрі – це не більше ніж пізніше підтасовування фактів радянською історіографією.

Із битвою за Дніпро та з боями за Київ пов'язаний ще один неоднозначний факт, що досить сильно впливає і на вивчення, і на інтерпретацію подій пов'язаних зі штурмом Києва 3–6 листопада 1943 р. Йдеться про наказ Й. В. Сталіна звільнити Київ до чергової річниці т. зв. «жовтневої революції» (жовтневого перевороту 1917 р.). Історики, оперуючи цим фактом, підсилюють трагічність безглузких утрат Червоної армії на Дніпрі. Тим часом ані в опублікованих, ані в архівних документах і досі не вдалося виявити сталінський наказ, директиву або будь-який інший документ, у якому було б чітко вказано взяти Київ до 26-ї річниці «великого жовтня». Нічого із цього приводу не фіксують і журнали бойових дій 1-го Українського фронту, 38-ї, 40-ї, 47-ї чи 3-ї гвардійської танкової армій, які восени 1943 р. були задіяні в боях за Київ. Нічого про подібний наказ не йдеться і в «святковій» промові Й. В. Сталіна, виголошеній ним 6 листопада 1943 р. на честь найбільшого більшовицького свята. Натомість із приводу боїв за Київ та строків узяття міста маємо інший наказ, яким Верховний Головнокомандувач ставив завдання оволодіти столицею УРСР до 7 жовтня 1943 р.⁷ Не важко дійти висновку, що ця дата вбачалася у зв'язку з підготовкою до вже згаданої Московської конференції.

На тлі викладеного закономірно виникає питання: коли і чому в історіографії битви за Дніпро з'явилося твердження про те, що Й. В. Сталін наказав звільнити Київ до важливої дати в радянському обрядовому календарі? Уперше в СРСР інформацію про наказ звільнити Київ до 7 листопада 1943 р. оприлюднив 1944 р. начальник політуправління 1-го Українського фронту генерал-лейтенант С. С. Шатілов у статті «Визволення столиці України». Зокрема, він написав: «Верховний Головнокомандувач Маршал Радянського Союзу товариш Сталін пильно стежив за всім ходом боїв; повсякденними особистими вказівками він скеровував боротьбу за визволення столиці України і всієї української землі. Наближались славні роковини Жовтня. Весь радянський народ, вся Україна чекали визволення Києва і киян, що стогнали під кривавим фашистським ярмом. Великий Сталін наказав нам взяти Київ» (Шатілов С. С., 1944. с. 42).

За стилістикою наведеної цитати – це класична радянська пропаганда. Для тоталітарної системи, що сформувалася в СРСР, такі «розвідки» наприкінці 1944 р. були вкрай необхідні, оскільки влада щосили займалася відбілюванням власних прорахунків і прорахунків Й. В. Ста-

⁶ Директива Ставки Верховного Главнокомандования № 30 187 военным советам фронтов и армий о представлении к наградам командиров за форсирование водных преград [9 сентября 1943 г.]. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год.* Москва: ТЕРРА, 1999. Т. 16 (5–3). С. 201.

⁷ Директива Ставки ВГК № 30 198 командующему войсками Центрального фронта на развитие операции по овладению Киевом. 28 сентября 1943 г. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год.* Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА, 1999. С. 208.

ліна 1941 р., а також боролася з проявами національного відродження, що розпочалося в Україні в роки війни.

У повоєнний час історія зі звільненням Києва, приуроченим черговій річниці жовтневого перевороту, була розкручена радянською агітаційно-пропагандистською машиною. Спочатку це робилося з огляду на культ особи вождя, а після його смерті – з метою формування культу перемоги, старт якому дали масове написання воєнних мемуарів та підготовка узагальнюючих праць з історії «Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти фашистської Німеччини». І мемуаристи, і дослідники, фальшуючи історію війни, виконували чи не єдине завдання – формувати культ радянської армії, яка може і здатна виконати у визначений строк будь-яке завдання, до того ж будь-якої складності.

Вітчизняна історична наука, користуючись тезою про те, що Й. В. Сталін наказав звільнити Київ до сакральної радянської дати, у поєднанні з тезою про основний і відволікаючий плацдарми фактично просувається у вивченні битви за Дніпро дослідницьким фарватером, окресленим ще радянською історіографією війни. Спробуємо дати відповідь на питання: чому в українській історичній науці закріпилася теза про т. зв. «святковий» наступ на Київ 3–6 листопада 1943 р.?

Робота з документами засвідчує, що як тільки зав'язалися бої за Київ і з'єднанням 38-ї армії вдалося прорвати першу лінію оборони противника, командувач групи армій «Південь» Е. фон Манштейн почав перекидати резерви в район Києва, аби не втратити місто. Реакцією на це стала директива Ставки ВГК за № 30 236 за підписами Й. В. Сталіна та О. І. Антонова з вимогою «не пізніше 5 листопада взяти під контроль залізницю Київ–Коростень на схід або на захід від річки Ірпінь, в залежності від обставин, і не пізніше 5–6 листопада оволодіти містом Київ»⁸. Характер завдання був визначений тим, що з 3 листопада німецьке командування спрямувало в район Києва дві піхотні та дві танкові дивізії. Тобто вимога Ставки ВГК, урахувавши вже започаткований наступ на місто, була об'єктивною реальністю.

Схема боїв за Київ, яка зводиться до того, що Й. В. Сталін наказав звільнити Київ до чергової річниці більшовицького перевороту, а фронтове й армійське командування, не рахуючись з втратами, виконало його, досить сильно спрощує розуміння німецько-радянського протистояння в районі Києва восени 1943 р. Сучасна вітчизняна мілітаристика вказує, що столиця УРСР була взята під контроль Червоною армією впродовж 3–6 листопада в ході Київської наступальної операції 3–13 листопада 1943 р., після чого з'єднанням 1-го Українського фронту довелося перейти до оборони, що тривала з 13 листопада до початку 20-х чисел грудня 1943 р. та пізніше була визначена істориками як Київська оборонна операція. Ця модель боїв за Київ була окреслена ще в радянській історіографії війни. Її суттєвим недоліком є те, що протистояння РСЧА і Вермахту в районі Києва значно звужене в часі.

На нашу думку, початок боїв за Київ варто ототожнювати із захопленням плацдармів 22–29 вересня на північ від міста в районі населених пунктів Страхолисса, Ротичі, Сухолуччя, Ясногородки, Димера, Сваром'я. Лютіжа, Новопетрівців та на південь від Києва – у районі Ржищева, Великого Букрина, Зарубенців, Григорівки і Канева. Саме із цих плацдармів, а також із плацдармів, захоплених військами Степового (2-го Українського) фронту, впродовж жовтня відбувалися спроби перейти в наступ на Правобережжі Дніпра з метою вийти на рубіж Житомир – Кіровоград – Новоукраїнка до початку роботи Московської конференції.

Не все просто і з фінальним етапом боїв за Київ і на київському напрямку. Уважаємо, що кінець боїв варто ототожнювати не з т. зв. Київською оборонною операцією 13 листопада – 23 грудня, а з радянським контрнаступом 24 грудня 1943 – 16 січня 1944 р., у результаті якого з'єднанням 1-го Українського фронту повторно відновили контроль над Житомиром, зайняли Бердичів, утворивши київсько-житомирський стратегічний плацдарм.

⁸ Директива Ставки ВГК № 30236 командующому войсками 1-го Украинского фронта, представителю Ставки о сроках Киевской наступательной операции. 3 ноября 1943 г. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16 (5–3)*. Москва: ТЕРРА, 1999. С. 230.

Таким чином, німецько-радянське протистояння в районі Києва (на київському напрямку) охоплює в часі не 3 листопада – 23 грудня 1943 р. (умовно півтора місяці, а точніше 51 день), а 22 вересня 1943 – 16 січня 1944 р., що становить 118 днів, або майже чотири місяці. З огляду на таку тривалість, події на Дніпрі у цілому та в районі Києва (на київському напрямку) зокрема можна розглядати не як успішний фінал літньо-осінньої кампанії 1943 р. або завершення докорінного перелому, а як перелом на Східному театрі бойових дій Другої світової війни.

Проблема людських утрат теж досить складна для дослідження і представлення в науковому просторі. У СРСР серйозними підрахунками загиблих, поранених, полонених та зниклих безвісти із застосуванням наукових методик і підходів вчені зайнялися лише в середині – другій половині 1980-х років. До того ж тема будь-яких утрат була контрольована органами цензури, а це означає, що на неї було накладено своєрідне табу. Як наслідок, для ґрунтовного вивчення важливої проблеми було втрачено найголовніше – час.

У сучасній історіографії війни оцінка людських утрат на Дніпрі – одна з найбільш складних та найбільш уразливих тем. Наука й досі не може достовірно назвати ні загальних, ні середньодобових цифр стосовно прямих і непрямих утрат. Звідси – у публікаціях можна зустріти оцінки втрат, які мають широкий діапазон розбіжності. Для прикладу, втрати на Букринському плацдармі фахівці оцінюють від 250 тис до 300 тис осіб, а в боях на київському напрямку та за Київ називають від 417 тис до 1 млн осіб (Король В., 2013, с. 6–7). Наведені вище цифри уведено до наукового обігу В. Ю. Королем без посилань на документальні матеріали. Чи можна довіряти таким цифрам з огляду на такі розбіжності? Очевидно, що ні. Це означає, що даний складник проблеми потребує неупередженого документального вивчення.

Ще складнішою є ситуація з оцінками втрат серед «чорної піхоти» – мобілізованих чоловіків, яких командування відправляло в бій без підготовки. Дослідники, які торкаються цієї проблеми, представляючи її, опираються на зафіксовані повідомлення очевидців та оцінюють втрати серед «необмундированих та необстріляних» у десятках тисяч. Водночас ані конкретних підрахунків, ані національного мартирологу «чорної піхоти» й досі ніхто не робив. А це є важливим складником і в історії битви за Дніпро, і в історії Другої світової війни, що чекає своїх дослідників.

Підсумовуючи викладене, наголосимо, битва за Дніпро в роки Другої світової війни – складна та багатогранна проблема, яка перебуває під впливом радянських історіографічних штампів, що сформувалися у 1960–1980-х роках. З-поміж знакових подій 1943–1944 рр. на Східному фронті протистояння Червоної армії і Вермахту на Дніпрі є найменш вивченою проблемою, що перетворює битву за Дніпро та її окремі складники на предмет наукової дискусії, що не завжди ґрунтується на документальній основі. Найбільш дискусійними аспектами дніпровської битви є її хронологічні межі, ототожнення битви з битвою за Київ та підрахунок утрат. Глибоке аналітичне вивчення цих та інших складників окресленої проблеми дасть змогу неупереджено визначити місце і роль битви за Дніпро у Другій світовій війні, а з тим – і національно орієнтоване представлення її у вітчизняному науковому та інформаційному просторі.

Список використаних джерел та літератури

- Введенский Б. А. (ред.), 1952. *Днепр. Большая советская энциклопедия*. Т. 14. Москва: Большая советская энциклопедия, 570–573.
- Грылёв А. Н., 1970. *Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение правобережной Украины и Крыма в 1944 году*. Москва: Наука.
- Иванов С. П., 1983. Завершение коренного перелома в войне. *Военно-исторический журнал*. 1983. № 6. 12–25.
- Исаев Ф. М., 1944. *Битва за Днепр*. Москва: ОГИЗ-Госполитиздат.
- Козлов М. М. (ред.), 1985 (а). Битва за Днепр, 1943. *Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия, 98–100.
- Козлов М.М. (ред.), 1985 (b). Курская битва, 1943. *Великая Отечественная война 1941–1945:*

Энциклопедия. Москва: Советская энциклопедия, 392–394.

Король В., 2013. Битва за Дніпро й визволення Києва: героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми). *Історичний журнал*. 2013. № 9. 1–9.

Морозов В. П., 1970. О периодизации и некоторых проблемах научной разработки истории Великой Отечественной войны. *История СССР*. 1970. № 3. 46–59.

Морозов В. П., Басов А. В., 1971. *Основные этапы Великой Отечественной войны*. Москва: Просвещение.

Москаленко К. С., 1984. *На південно-західному напрямі: 1943–1945. Спогади командарма*. Книга 2. Київ: Політвидав України.

Таленский Н. А., 1944. *Летняя кампания 1943 года (Краткий обзор)*. Москва: ОГИЗ Госполитиздат.

Уткин Г. М., 1967. *Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра*. Москва: Военное издательство МО СССР.

Чорний О. В., 2023. Битва за Дніпро на сторінках закритих радянських видань з історії німецько-радянської війни. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2023. № 28. 179–189.

Шатілов С., 1944. Визволення столиці України. *Визволена Київщина: Збірник матеріалів, присвячених першій річниці з дня визволення Києва і Київської області з німецької неволі*. Київ: Українське державне видавництво, 35–46.

Шеховцов Н. И., 1983. *Битва за Днепр*. Москва: Знание.

Шеховцов Н. И., Колтунов Г. А., 1976. Битва за Днепр 1943. *Советская военная энциклопедия*. Т. 1: А. Москва: Изд-во МО СССР, 481–484.

Oleksandr Chorny

THE BATTLE OF THE DNIEPER: CONTROVERSIAL ASPECTS OF CONFRONTATION BETWEEN THE RED ARMY AND THE WEHRMACHT IN THE SUMMER OF 1943 – SPRING OF 1944

The battle of the Dnieper during World War II became one of the longest campaigns in the confrontation between the Red Army and the Wehrmacht on the Eastern Front and the least studied in Soviet and modern Ukrainian historical science, which still defines it as an actual and debatable problem.

Taking into account Soviet and post-Soviet ideas about the battle of the Dnieper, the offered publication shows its most controversial moments and stereotypical judgments regarding the overcoming of the Dnieper front by the Red Army, which are recorded in scientific, educational and journalistic literature.

The author of this publication emphasized that the chronology and geography of the battle in the Soviet historiography of the war were significantly shortened for ideological and propaganda reasons to hide its results and consequences into the shadow of the victories at Stalingrad and the Kursk Bulge. This affected the character of research reconstructions of events on the Dnieper also in the era of the USSR, and to a large extent influenced the historiographical process within the framework of the outlined problem in Ukrainian historical science after 1991. Considering the most stereotypical judgments about the battle of the Dnieper, first of all – assessments of the dramatic and tragic events at the Bukryn bridgehead in September–October 1943, judgments regarding the “celebratory” battles for Kyiv in November 1943, ideas about Soviet losses on the Dnieper, the researcher explained the nature of their appearance in the historiography of the problem, found out how they correspond to the objective study of the battle of the Dnieper and the determination of its place and significance within the framework of World War II.

Key words: World War II, the battle of the Dnieper, Red Army, Wehrmacht, radical turning point, falsification, Soviet censorship, ideological control, archival sources.

Referenses

Vvedenskiy B. A. (red.), 1952. Dnepr [Dnieper]. *Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya*. Т. 14. Москва: Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya, 570–573 (In Russian).

Grylov A. N., 1970. *Dnepr – Karpaty – Krym. Osvobozhdeniye pravoberezhnoy Ukrainy i Kryma v 1944 godu* [Dnieper – Carpathians – Crimea. Liberation of Right-Bank Ukraine and Crimea in 1944]. Москва: Nauka (In Russian).

Ivanov S. P., 1983. Zaversheniye korenogo pereloma v voyne [Completion of the Radical Turning Point in the War]. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*. 1983. № 6. 12–25 (In Russian).

Isayev F. M., 1944. *Bitva za Dnepr* [Battle for the Dnieper]. Москва: OGIZ-Gospolitizdat (In Russian).

- Kozlov M. M. (red.), 1985 (a). Bitva za Dnepr, 1943 [Battle for the Dnieper, 1943]. *Velikaya Otechestvennaya voyna 1941–1945: Entsiklopediya*. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 98–100 (In Russian).
- Kozlov M. M. (red.), 1985 (b). Kurskaya bitva, 1943 [Battle of Kursk, 1943]. *Velikaya Otechestvennaya voyna 1941–1945: Entsiklopediya*. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 392–394 (In Russian).
- Korol' V., 2013. Bytva za Dnipro y vyzvolennya Kyveva: heroyizm i trahediya (novi aspekty problemy) [The Battle for the Dnipro and the Liberation of Kyiv: Heroism and Tragedy (New Aspects of the Problem)]. *Istorychnyy zhurnal*. 2013. № 9. 1–9 (In Ukrainian).
- Morozov V. P., 1970. O periodizatsii i nekotorykh problemakh nauchnoy razrabotki istorii Velikoy Otechestvennoy voyny [On periodization and some problems of scientific development of the history of the Great Patriotic War]. *Istoriya SSSR*. 1970. № 3. 46–59 (In Russian).
- Morozov V. P., Basov A. V., 1971. *Osnovnyye etapy Velikoy Otechestvennoy voyny* [The main stages of the Great Patriotic War]. Moskva: Prosveshcheniye (In Russian).
- Moskalenko K. S., 1984. *Na pivdenno-zakhidnomu napryami: 1943–1945. Spohady komandarma* [On the South-Western direction: 1943–1945. Memories of the commander]. Knyha 2. Kyiv: Polityvdav Ukrayiny (In Ukrainian).
- Talenskiy N. A., 1944. *Letnyaya kampaniya 1943 goda (Kratkiy obzor)* [Summer campaign of 1943 (Brief overview)]. Moskva: OGIZ Gospolitizdat (In Russian).
- Utkin G. M., 1967. *Shturm «Vostochnogo vala». Osvobozhdeniye Levoberezhnoy Ukrainy i forsirovaniye Dnepra* [Storming the "Eastern Wall". Liberation of Left-Bank Ukraine and Forcing the Dnieper]. Moskva: Voennoye izdatel'stvo MO SSSR (In Russian).
- Chorni O. V., 2023. Bytva za Dnipro na storinkakh zakrytykh radyans'kykh vydan' z istoriyi nimets'ko-radyans'koyi viyny [The battle for the Dnipro on the pages of closed soviet publications from the German-Soviet war history]. *Litopys Volyni. Vseukrayins'kyi naukovyy chasopys*. 2023. № 28. 179–189 (In Ukrainian).
- Shatilov S., 1944. Vyzvolennya stolytsi Ukrayiny [Liberation of the capital of Ukraine]. *Vyzvolena Kyivshchyna: Zbirnyk materialiv, prysvyachenykh pershiy richnytsi z dnya vyzvolennya Kyveva i Kyivskoyi oblasti z nimets'koyi nevoli*. Kyiv: Ukrayins'ke derzhavne vydavnytstvo, 35–46 (In Ukrainian).
- Shehovcov N. I., 1983. *Bitva za Dnepr* [Battle of the Dnieper]. Moskva: Znanie (In Russian).
- Shehovcov N. I., Koltunov G. A., 1976. *Bitva za Dnepr 1943* [Battle of the Dnieper 1943]. *Sovetskaya voennaya enciklopediya*. T. 1. Moskva: Izd-vo MO SSSR, 481–484 (In Russian).